

18. બિલસ્ય વાળી ન કદાપિ મે શ્રુતા

[સંસ્કૃતસાહિત્યની અનુપમ કૃતિ મનાતા અને વિશ્વભરમાં જાણીતા બનેલા પંચતંત્ર નામના કથા-ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત કથા લેવામાં આવી છે. પંચતંત્રના કર્તા વિષ્ણુશર્મા છે. તેમણે અમરશક્તિ નામના રાજાના પુત્રોને માત્ર છ માસના સમયગાળામાં રાજનીતિમાં નિપુણ બનાવવા માટે આ ગ્રંથ રચ્યો હતો. આમાં મિત્રભેદઃ, મિત્રપ્રાપ્તિઃ, કાકોલૂકીયમ્, લબ્ધપ્રણાશઃ અને અપરીક્ષિતકારકમ્ એમ પાંચ તંત્ર (પ્રકરણ) આવેલાં છે. આ કારણે આ ગ્રંથનું નામ પંચતંત્ર છે.

દરેક તંત્રના પ્રારંભે પ્રથમ એક કથાની માંડણી કરાય છે અને પછી તેની પેટા કથાઓ તરીકે અનેક કથાઓ આવતી રહે છે. ગદ્ય અને પદ્ય એ બંને શૈલીમાં રચાયેલી નાની નાની સરસ પ્રાણીકથાઓની અદ્ભુત સંકલ્પના આ ગ્રંથમાં છે. દરેક કથામાં માણસનું બુદ્ધિચાતુર્ય વધે, તેનો ખાસ ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે. કથાની અંતર્ગત કોઈ એક વિષયના અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ બંને પક્ષ સામે ધરીને કથાવસ્તુને આગળ વધારવામાં આવી છે. કથાકથનની આ વિશિષ્ટ શૈલીને કારણે મનોરંજનની સાથે સાથે જીવનમાં ઉપયોગી એવો અમૂલ્ય ઉપદેશ પણ વાચકને પ્રાપ્ત થતો રહે છે.

આવનારી આપત્તિની જાણ અને તે પછી તેમાંથી બચવાનો ઉપાય શીખવતી આ કથાનો અભ્યાસ કરતી વખતે અહીં વપરાયેલાં અવ્યયપદોનો પણ અભ્યાસ કરીશું.]

કસ્મિંશ્ચિત્ વને खरनखरः नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । सः कदाचित् इतस्ततः परिभ्रमन् क्षुधार्तः न किञ्चिदपि आहारं अलभत । ततः सूर्यास्तसमये एकां महतीं गुहां दृष्ट्वा सः अचिन्तयत् – “नूनम् एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति । अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि” इति ।

एतस्मिन् अन्तरे गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत् । स च यावत् पश्यति तावत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा, न च बहिरागता अपश्यत् । शृगालः अचिन्तयत् – “अहो विनष्टोऽस्मि । नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्तीति तर्कयामि । तत् किं करवाणि ?” एवं विचिन्त्य दूरस्थः रवं कर्तुमारब्धः – “भो बिल ! भो बिल ! किम् न स्मरसि यन्मया त्वया सह समयः कृतोऽस्ति यत् यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि ? यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति ।”

अथ एतच्छ्रुत्वा सिंहः अचिन्तयत् – ‘नूनमेषा गुहा स्वामिनः सदा समाह्वानं करोति । परन्तु मद्भयात् न किञ्चित् वदति ।’ तदहम् अस्य आह्वानं करोमि । एवं सः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति । इत्थं विचार्य सिंहः

સહસા શૃગાલસ્ય આહ્વાનમકરોત્ । સિંહસ્ય ઉચ્ચગર્જનસ્ય પ્રતિધ્વનિના સા ગુહા ઉચ્ચૈઃ શૃગાલમ્ આહ્વયત્ । અનેન અન્યેઽપિ પશવઃ ભયભીતાઃ અભવન્ । શૃગાલોઽપિ તતઃ દૂરં પલાયમાનઃ ઇમમપઠત્ -

અનાગતં યઃ કુરુતે સ શોભતે
સ શોચ્યતે યો ન કરોત્યનાગતમ્ ।
વનેઽન્ન સંસ્થસ્ય સમાગતા જરા
બિલસ્ય વાણી ન કદાપિ મે શ્રુતા ॥

ટિપ્પણી

નામ : (પુંલિંગ) : (ઝરનઝરઃ એ નામ છે.) **ક્ષુધાર્તઃ** ભૂખથી પીડાયેલ, ભૂખ્યો, **જીવઃ** પ્રાણી, જીવ **નિગૂઢઃ** સંતાયેલ, છુપાયેલ (દધિપુચ્છઃ એ શિયાળનું નામ છે.) **શૃગાલઃ** શિયાળ, **રવઃ** ધ્વનિ, અવાજ, **સમયઃ** શરત, નિયમ.

(સ્ત્રીલિંગ) : ગુહા ગુફા, **સિંહપદપદ્ધતિઃ** સિંહનાં પગલાંની છાપ-નિશાની **પ્રતિધ્વનિઃ** પડધો જરા વૃદ્ધાવસ્થા, ઘડપણ.

(નપુંસકલિંગ) : બિલમ્ દર ભયમ્ ભય, ડર.

સર્વનામ : એતસ્યામ્ આમાં (સ્ત્રીલિંગ) એતસ્મિન્ આમાં (પુંલિંગ) અસ્મિન્ આમાં (પુંલિંગ) મયા મારા થકી, મારા વડે, મારાથી ત્વયા તારા થકી, તારા વડે, તારાથી મામ્ મને એષા આ (સ્ત્રીલિંગ) અસ્ય આનું અનેન આના થકી, આના દ્વારા, આનાથી અન્યે બીજાઓ (પુલિંગ) ઇમમ્ આને (પુલિંગ) મે મારું (આ મમ ષષ્ઠી એકવચનનું વૈકલ્પિક રૂપ છે. તે ક્યારેય વાક્યની શરૂઆતમાં આવતું નથી.)

વિશેષણ : દૂરસ્થ દૂર રહેલું કૃત કરેલું દ્વિતીય બીજું અનાગત આવ્યું ન હોય તેવું, આવનારું.

અવ્યય : કસ્મિંશ્ચિત્ કોઈ એકમાં, કોઈક કિઞ્ચિદપિ કંઈક પણ, થોડું પણ અત્રૈવ અહીં જ બાહ્યતઃ બહારની બાજુથી, બહારથી યદા જ્યારે તદા ત્યારે ઇત્યમ્ આ રીતે સહસા અચાનક ઉચ્ચૈઃ ઊંચેથી, મોટેથી.

સમાસ : ક્ષુધાર્તઃ (ક્ષુધયા આર્તઃ, તૃતીયા તત્પુરુષ) । સૂર્યાસ્તસમયે (સૂર્યસ્ય અસ્તઃ સૂર્યાસ્તઃ । સૂર્યાસ્તસ્ય સમયઃ સૂર્યાસ્તસમયઃ, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । સિંહપદપદ્ધતિઃ (સિંહસ્ય પદાનિ સિંહપદાનિ । સિંહપદાનાં પદ્ધતિઃ સિંહપદપદ્ધતિઃ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ભયભીતાઃ (ભયેન ભીતાઃ, તૃતીયા તત્પુરુષ) અનાગતમ્ (ન આગતમ્ અનાગતમ્, નજ્ તત્પુ.)

કૃદન્તપદ : દૃષ્ટ્વા (દૃશ્ + ત્વા) । ભૂત્વા (ભૂ + ત્વા) । શ્રુત્વા (શ્રુ + ત્વા) । **પ્રવિશ્ય** (પ્ર + વિશ્ + ત્વા > ય) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) પ્રતિ + વસ્ (પ્રતિવસતિ) વસવું, રહેવું સ્મૃ (સ્મરતિ) સ્મરણ કરવું, યાદ કરવું પ્રતિ + આ + ગમ્ - ગચ્છ (પ્રત્યાગચ્છતિ) પાછા વળવું આ + હ્વે - હ્વ્ય (આહ્વયતિ) બોલાવવું પઠ્ (પઠતિ) ભણવું, પાઠ કરવો, વાંચવું.

(આત્મનેપદ) શુભ્ (શોભતે) શોભવું.

દશમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) તર્ક્ (તર્કયતિ) અટકળ કરવી, કલ્પના કરવી, ધારવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : પરિભ્રમન્ રખડતો, ભ્રમણ કરતો, ભટકતો ક્ષુધાર્તઃ ભૂખ્યો, ભૂખથી પીડાતો નિગૂઢો ભૂત્વા સંતાઈને, ઘુપાઈને તર્કયામિ વિચારું છું. સમજું છું. કિં કરવાણિ શું કરું ? દૂરસ્થઃ દૂર ઊભો રહેલો આકારયિષ્યતિ આવકારીશ. બોલાવીશ. ભોજ્યમ્ ખાવાનું ભોજન આહ્વાનમકરોત્ આવાહન કર્યું. ઉચ્ચગર્જનસ્ય મોટી ગર્જનાના પલાયમાનઃ ભાગતો, નાસી જતો કુરુતે કરે છે. શોચ્યતે શોકનું-ચિંતાનું પાત્ર બને છે. સંસ્થસ્ય રહેલાને, વસતાને ન કદાપિ મે શ્રુતા મેં ક્યારેય સાંભળી નથી.

(2) સંધિ : इतस्ततः (इतः ततः) । कोऽपि (कः अपि) । अत्रैव (अत्र एव) । निगूढो भूत्वा (निगूढः भूत्वा) । बहिरागता (बहिः आगता) । विनष्टोऽस्मि (विनष्टः अस्मि) । यन्मया (यत् मया) । कृतोऽस्ति (कृतः अस्ति) । यदाहम् (यदा अहम्) । एतच्छ्रुत्वा (एतत् श्रुत्वा) । अन्येऽपि (अन्ये अपि) । शृगालोऽपि (शृगालः अपि) । करोत्यनागतम् (करोति अनागतम्) । वनेऽत्र (वने अत्र) ।

સ્વાધ્યાય

1. વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) કીદૃશઃ સિંહઃ વને ઇતઃ તતઃ પરિભ્રમણમ્ અકરોત્ ।

(ક) તૃષાર્તઃ (ખ) ક્ષુધાર્તઃ (ગ) ભયાર્તઃ (ઘ) નિગૂઢઃ

(2) શૃગાલસ્ય નામ કિમ્ આસીત્ ।

(ક) ચરનચરઃ (ખ) મદોન્મત્તઃ (ગ) દીર્ઘપુચ્છઃ (ઘ) દધિપુચ્છઃ

(3) શૃગાલસ્ય ગુહાયાં કઃ પ્રવિષ્ટઃ ।

(ક) શૃગાલઃ (ખ) સિંહઃ (ગ) ગજઃ (ઘ) શશકઃ

2. એકવાક્યેન સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરં લિખત ।

(1) સૂર્યાસ્તસમયે સિંહઃ કિમ્ અપશ્યત્ ?

(2) શૃગાલઃ કસ્ય પદપદ્ધતિમ્ અપશ્યત્ ?

(3) શૃગાલસ્ય વચનં શ્રુત્વા સિંહઃ કિમ્ અકરોત્ ?

(4) બિલસ્ય વાણી ન કદાપિ મે શ્રુતા - ઇતિ વાક્યં કઃ વદતિ ?

3. ઘટના-ક્રમાનુસારં વાક્યાનિ લિખત ।

(1) શૃગાલઃ અપિ તતઃ દૂરં પલાયમાનઃ ઇમમ્ અપઠત્ ।

(2) ક્ષુધાર્તઃ સિંહઃ કિઞ્ચિદપિ આહારં ન અલભત ।

(3) ઇત્થં વિચાર્ય સિંહઃ સહસા શૃગાલસ્ય આહ્વાનમ્ અકરોત્ ।

(4) ભો બિલ ! ભો બિલ ! કિં ન સ્મરસિ ।

(5) અતઃ અત્રૈવ નિગૂઢો ભૂત્વા તિષ્ઠામિ ।

(6) યદિ ત્વં માં ન આહ્વયસિ તર્હિ અહં દ્વિતીયં બિલં યાસ્યામિ ।

4. કૃદન્તપ્રકારં લિખત ।

- (1) દૃષ્ટ્વા (2) ભૂત્વા (3) વિચિન્ત્ય
(4) કર્તુમ્ (5) પ્રવિશ્ય

5. સ્મ-પ્રયોગેણ ક્રિયાપદાનિ પરિવર્તયત ।

- (1) અચિન્તયત્ (2) અગચ્છત્ (3) અપઠત્ (4) અવસત્

6. સમાસપ્રકારં લિખત ।

- (1) સૂર્યાસ્તઃ (2) પદપદ્ધતિઃ (3) ભયભીતાઃ (4) ગર્જનપ્રતિધ્વનિઃ

7. માતૃભાષયા ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) સાંજના સમયે ગુફાને જોઈને સિંહે શું વિચાર્યું ?
(2) ગુફાના સ્વામી શિયાળે ગુફા આગળ પગલાંની નિશાની જોઈને શું વિચાર્યું ?
(3) ગુફાથી દૂર રહીને શિયાળે ગુફાને કઈ શરત યાદ કરાવી ?
(4) આ વાર્તા પરથી શો બોધ મળે છે ?
(5) શિયાળે જતાં-જતાં શું કહ્યું ?

8. માતૃભાષાયામ્ અનુવાદં લિખત ।

- (1) અતઃ અત્રૈવ નિગૂઢો ભૂત્વા તિષ્ઠામિ ।
(2) નૂનમ્ અસ્મિન્ બિલે સિંહઃ ઇતિ તર્કયામિ ।
(3) યદિ ત્વં માં ન આહ્વયસિ તર્હિ અહં દ્વિતીયં બિલં યાસ્યામિ ।
(4) એવં સઃ બિલે પ્રવિશ્ય મે ભોજ્યં ભવિષ્યતિ ।
(5) અનેન અન્યે અપિ પશવઃ ભયભીતાઃ અભવન્ ।
(6) બિલસ્ય વાણી ન કદાપિ મે શ્રુતા ।

9. અવ્યયપદાનામ્ અર્થ લિખત ।

- (1) યદા (2) તથા (3) કુત્ર
(4) ઇતઃ (5) સર્વદા

પ્રવૃત્તિ

- કોઈ એક પ્રાણીકથાને તમારા શબ્દોમાં લખો.